

Jan Górak

Problemy ochrony zabytków rurystycznych na przykładzie wsi Pańków w woj. lubelskim

---

Ochrona Zabytków 24/3 (94), 203-206

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

THE REPAIR AND RESTORATION WORKS ON THE PALACE AT PSZCZYNA (PROBLEMS INVOLVED IN REBUILDING OF BAROQUE FAÇADES)

As to its existence the original castle at Pszczyna may be dated as early back as to the first half of the 15th century. Within the compass of centuries it underwent several reconstructions the last of whom, accomplished about the middle of the 18th century, has shaped its basic Baroque forms that were preserved up to our times. However, both the Baroque pattern of its façades and the shape of roofings were corrupted by further reconstructions dating from the second half of the 19th century.

Basing on lithographies by E. Depoix of 1864 and other pictorial and archival documentation it is possible to fairly easily reconstitute the palace's Baroque

façade. The opportunity of actually conducted relatively large as to their scope repair and maintenance works on the palace in question furnishes a possibility to make every attempt to remove the nineteenth-century reconstructions and to restore its eighteenth-century appearance.

The above repair and maintenance works have also comprised the interiors, now housing the museum, as well as those aimed at re-shaping of the palace immediate environment where the green areas are to be newly designed, according to ancient patterns found in pictorial documentation.

JAN GÓRAK

PROBLEMY OCHRONY ZABYTKÓW RURYSTYCZNYCH NA PRZYKŁADZIE WSI PAŃKÓW W WOJ. LUBELSKIM

Art. 5 pkt. 2 Ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach stanowi, że przedmiotem ochrony prawnej mogą być m.in. „typowe układy zabudowy osiedli wiejskich”.

Wydany w roku 1964 „Spis zabytków architektury i budownictwa” obejmuje ogółem we wszystkich 4 grupach klasyfikacyjnych 36262 zabytki, głównie architektury i budownictwa, ale też i układy urbanistyczne. Spis wymienia zaledwie 21 układów przestrzennych lub zespołów zabudowy wsi, i to jedynie z 5 województw na 17 istniejących w Polsce, nie licząc 2 układów specjalnych, w woj. kieleckim zespołu kamiennej zabudowy Nowej Wsi i w woj. łódzkim układu przestrzennego d. klucza łyszkowskiego.

W niezastąpionej do dziś pracy B. Zaborskiego¹ przyjęto 15 zasadniczych typów wsi, w zależności od ich ukształtowania przestrzennego ujętych w czterech grupach: I — wsie pochodzące sprzed kolonizacji niemieckiej, II — wsie

pochodzące z kolonizacji na prawie niemieckim, scalania i parcelacji nowożytnej, III — wsie pochodzące przeważnie z osadnictwa północno-polskiego w XIV i XVI w., IV — wsie samotnicze, czyli złożone z samotni. Typologia B. Zaborskiego jest oczywiście sprawą dyskusyjną, co zresztą wcale nie umniejsza jej ogromnej wartości. Stwierdzić wszakże należy występowanie 11 typów układów przestrzennych wsi, zupełnie wyraźnie się różniących, omawianych i analizowanych przez najwybitniejszych znawców problematyki², a więc niewątpliwie bezspornych.

Pomijając kryteria, będące podstawą klasyfikacji układów zabudowy osiedli wiejskich, czyli upraszczając — kształty wsi, ich genezę oraz zmiany w czasie, będą to następujące typy wsi (il. 1; w nawiasach — regiony o dominującym w przybliżeniu występowaniu): okolnica (typ bardzo rzadki), owalnica (Pomorze, Poznańskie), przydrożnica lub ulicówka (Lubelskie, Kieleckie, Śląsk), wielodrożnica (Kra-kowskie), widlica (Lubelskie), łańcuchówka —

¹ Bogdan Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1927.

² Stanisław Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951. Józef Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Wrocław 1958. Władysław Czarnecki, *Planowanie*

miast i osiedli. Tom II. Wiadomości ogólne. Planowanie przestrzenne, Warszawa 1965. Franciszek Piaśnik, *Krótki zarys historii architektury*, wyd. II, Warszawa 1957. Andrzej Rzymkowski i Mieczysław Chowaniec, *Planowanie i budownictwo osiedli wiejskich*, Kraków 1956.

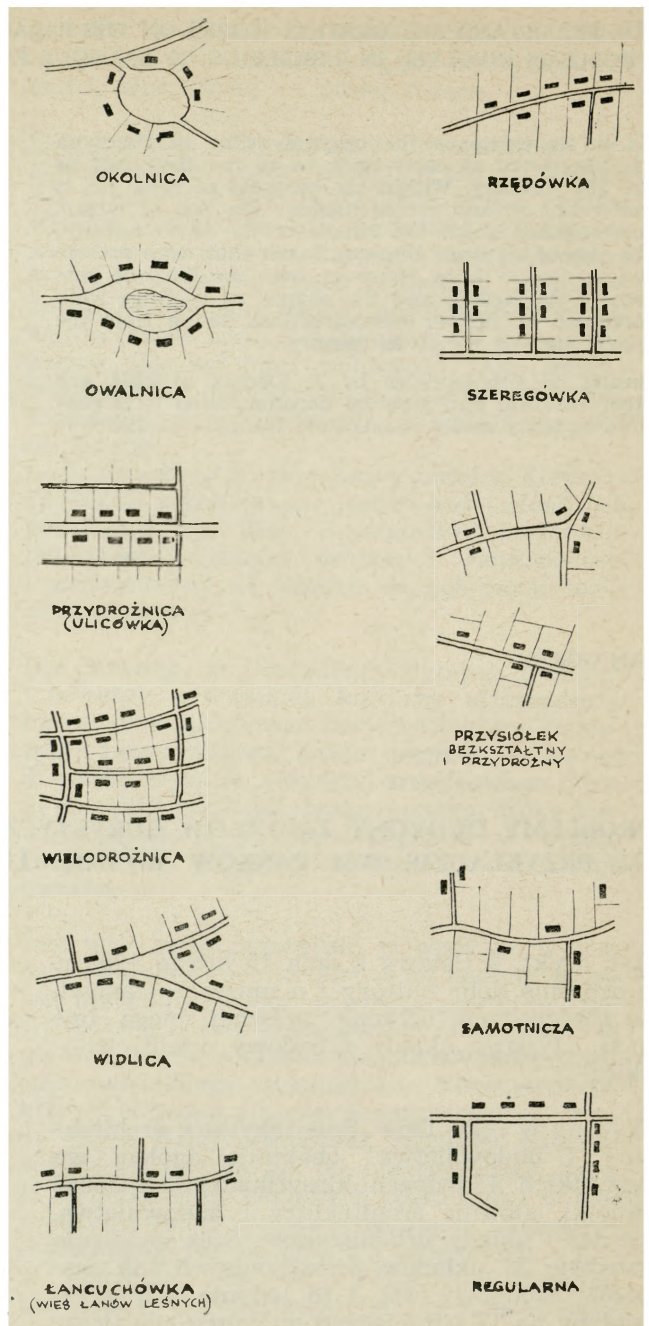
wieś łańów leśnych (Rzeszowskie, Krakowskie, Lubelskie), szeregowka (Podlasie), rządówka (Wielkopolska, Kieleckie, Lubelskie), wieś regularna (Śląsk), przysiółek z kilkoma odmianami (Mazowsze), wieś samotnicza (Kujawy). W różnych regionach kraju, a zatem — przyjmując aktualny podział administracyjny — w poszczególnych województwach, występują poszczególne typy wsi, w zależności od szeregu warunków (geograficznych, historycznych, etnicznych) w większej lub mniejszej ilości. Jak już wyżej wspomniano, problemem tym nie wszędzie się zajmowano, a przedstawia on przecież ogromną wagę choćby „dla zabezpieczenia śladów ludowej kultury materialnej od ewentualnego zatarcia”, jak to już w roku 1953 sygnalizował T. Lalik w pionierskiej pracy o dotychczasowych badaniach nad historią rozplanowania wsi³.

Problem staje się tym ważniejszy, że postępująca w niezwykle szybkim tempie urbanizacja wsi, widoczna już dziś zupełnie wyraźnie, zakłada konieczność zmiany systemu gospodarstw rolnych, pociągającą za sobą przekształcanie układu gruntów, co wiąże się niemal zawsze z przebudową kształtów osiedli wiejskich. Są to procesy konieczne i dokonują się z dnia na dzień.

Jest sprawą oczywistą, że przy przeprowadzanych komasacjach, mających na celu podniesienie wydajności upraw i intensyfikację produkcji rolnej, jedynie pod tym kątem widzenia dokonuje się zmian układu gruntów i rozplanowań wsi. Stosunkowo nieliczne studia i prace omawiające rozplanowanie i topografię osiedli wiejskich, mające zresztą najczęściej charakter syntetyczny, w praktyce nie są uwzględniane; nie wydaje się to zresztą w większej skali możliwe. Nie ma prawie zupełnie monograficznych opracowań rurystycznych, jak to ma miejsce dziś już powszechnie co do miast, których większość ma specjalistyczne studia historyczno-urbanistyczne, wykorzystywane przy sporządzaniu planów zagospodarowania przestrzennego.

Z drugiej znów strony wiadomo, że kolejne fale osadnictwa wnosili różnicowania w sposobie zabudowy osiedli wiejskich w zależności od wielu warunków przyrodniczych, ale i od samorodnego czy kierowanego charakteru zakładania osiedli. Powstawały więc pewne cechy regionalne, swoiste dla określonych obszarów i na nich niejako dominujące, mające duże wartości historyczne, powiązane tradycją z rodzimym krajobrazem, istotne nadto z punktu widzenia historii rozwoju ludowej kultury materialnej.

Doskonale ocenił je wybitny znawca zagadnienia, prof. I. F. Tłoczek, w przedmowie do cytowanej już pracy T. Lalika stwierdzając, że reprezentują one „nie dające się wymierzyć wartości zawarte w wielowiekowym doświadcze-

1. Schematy układów zabudowy wsi

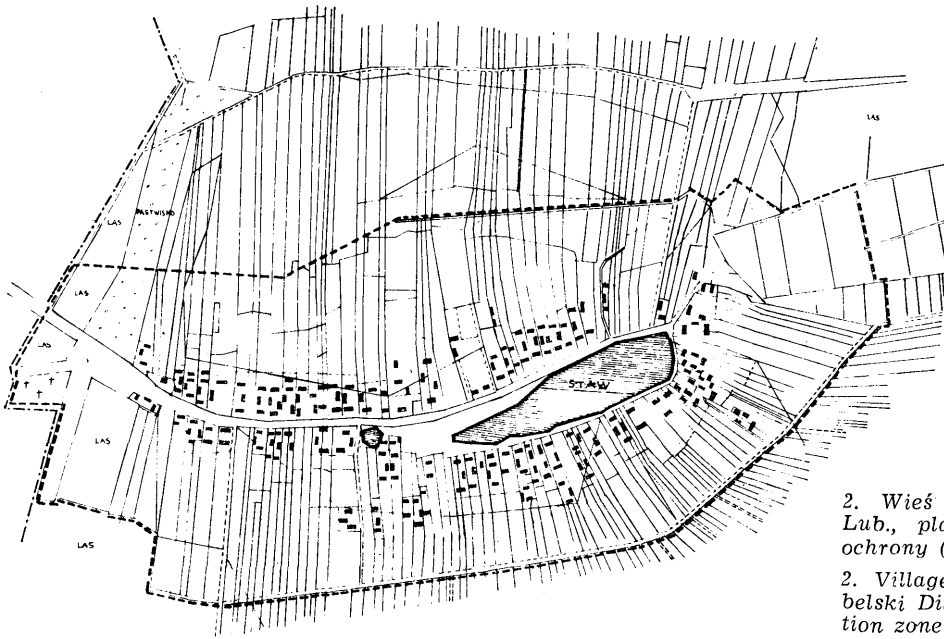
1. Draft plans of village building patterns

niu polskiego ludu i w materialnych dowodach jego wysokiej kultury, całkowita niwelacja tego świadectwa byłaby niepowetowaną stratą kulturalnego dorobku i poważnym uszczerbkiem narodowego dobra”⁴.

Nowa wieś ztraca jednak te cechy bezpowrotnie, stając się powoli wielkim rolniczym war-

³ Tadeusz Lalik, *Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce*, Warszawa 1953, „Prace IUA”, z. 11.

⁴ *Ibid.*, s. II

2. Wieś Pańków pow. Tomaszów Lub., plan z zaznaczeniem strefy ochrony (linia przerywana)

2. Village Pańków, Tomaszów Lubelski District — Plan with protection zone marked by dotted line

ształem produkcyjnym, w zasadzie oderwanym od swojego tradycyjnego środowiska, planowanym według założonego schematu o celach przede wszystkim użytkowych.

W podobnie tragicznej sytuacji było do niedawna budownictwo wiejskie, ginące w zawrotnym tempie — zjawisko słuźne społecznie, szkodliwe ze stanowiska kulturalnego i historycznego. Problem — może zbyt późno — został jednak dostrzeżony i obserwowana dziś dość liczna sieć zakładanych skansenów uratuje chyba od zapomnienia najcenniejsze przynajmniej relikty drewnianej architektury, o niekwestionowanych już wartościach artystycznych w skali przekraczającej granice kraju. Skanseny są oczywiście półśrodkami, nie wydaje się wszakże możliwe znalezienie innych równie skutecznych form ochrony zabytków budownictwa drewnianego, a — jak wiadomo — koncepcji w tym względzie było wiele.

Nie ma jak dotąd i chyba nie uda się znaleźć innych sposobów ochrony typowych układów zabudowy osiedli wiejskich, niż uznawanie wybranych, nielicznych choćby przykładów za układy zabytkowe, zabezpieczanie ich in situ, w formach naturalnych, z dostosowaniem do nich (wyznaczanych im) nowoczesnych sposobów gospodarki rolnej. Jest to w pełni możliwe, zagadnienie bowiem nie jest nowe, zostało przemyślane, przeanalizowane i było wielokrotnie sygnalizowane przez wybitnych specjalistów⁵. Chodzi oczywiście o przykłady, choćby po kilka w województwie, co nie wydaje się ani zbyt trudne, ani niekorzystne dla przebudowy ustro-

ju rolnego. Dowodem są wymienione wyżej, uznane za zabytkowe, układy zabudowy przestrzennej wsi w 5 województwach.

W roku 1970 do tego skromnego rejestru weszło jeszcze województwo lubelskie, dzięki uznaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wsi Pańków w pow. Tomaszów Lubelski za zabytkowy układ zabudowy wiejskiej. Przypadek zrzucił, że wpisanie układu do rejestru zabytków nastąpiło po sporządzeniu przez Powiatową Pracownię Urbanistyczną w Tomaszowie Lubelskim planu zagospodarowania przestrzennego wsi, a więc właściwie po zaistnieniu faktów, które mogły decyzyjnie konserwatora uczynić niewykonalną. Urbanisci jednak docenili w pełni wartość tradycyjnej topografii wsi, doskonale zresztą nadającej się do trwałego zachowania i przystosowania do planowanych nowych założeń, przynajmniej w granicach jej zabudowy wraz z otaczającymi wieś działkami przyzagrodowymi.

Teraz dopiero okazało się, że dotychczasowe opublikowane opracowania topografii i rozplanowania osiedli wiejskich, odnoszące się do województwa lubelskiego, nie mają dostatecznej podbudowy źródłowej. Wieś Pańków została uznana przez B. Zaborskiego za okolnicę⁶ w oparciu o mapę topograficzną w skali 1 : 100000. E. Duszyńska, rozwijając opracowanie B. Zaborskiego dotyczące terenów województwa lubelskiego i powiększając oraz modyfikując jego mapę, stwierdza istnienie tu dwóch wsi okolic: Jarosławca w pow. hrubieszowskim i Pańkowa w pow. tomaszowskim⁷. Opracowa-

⁵ Jako przykłady można przytoczyć prace i artykuły profesorów: I. F. Tłoczką, G. Ciołką, Fr. Piaściką.

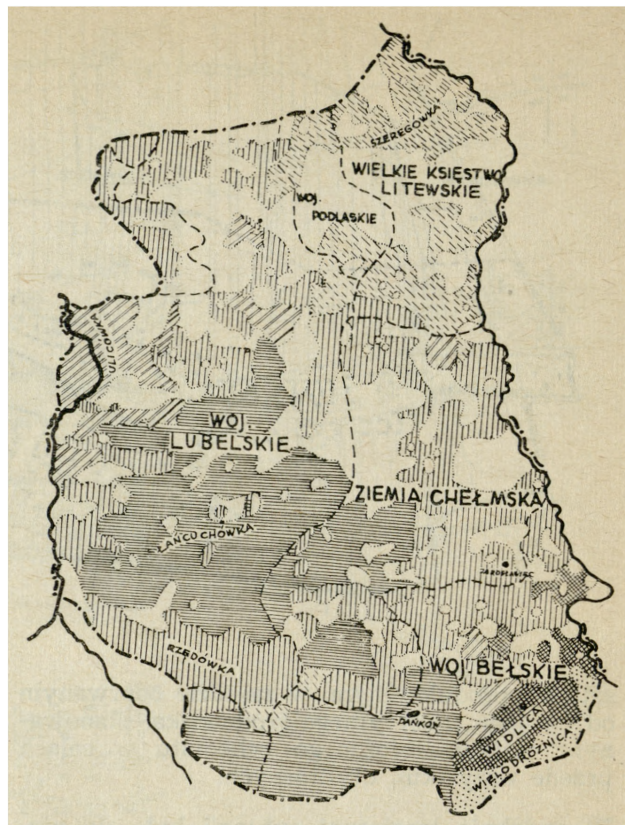
⁶ B. Zaborski, o.c., s. 39, przypis 2.

⁷ Elżbieta Duszyńska, *Kształty osiedli wiejskich w woj. lubelskim* „Planowanie przestrzenne. Region lubelski I”, Warszawa 1947, s. 43—44 i mapa.

na w roku 1969 mapa wsi Pańków w skali 1:5000 dowodzi, że Pańków nie ma kształtu okolicy lecz jest owalnicą, rodzajem wsi zresztą również bardzo rzadko występującym na Lubelszczyźnie (il. 2). Patrząc na mapę Pańkowa widzimy, że jest to owalnica „klasyczna”, mająca wszystkie cechy charakterystyczne dla tego kształtu osiedla wiejskiego. Jest to więc wieś położona przy jednej drodze, która w miejscu usytuowania dużego stawu o wrzecionowatym kształcie rozszerza się otaczając go. Staw ten stanowi centrum wsi, która siłą rzeczy również przybrała kształt wrzecionowaty. Wieś otaczają pasy pól o układzie niwowym, przy czym na krańcach działek przyzagrodowych od północy i od południa biegną jeszcze dwie drogi owalne, ułatwiające dojazd do zagrod i pól.

Owalnica nie jest kształtem wsi charakterystycznym dla Lubelszczyzny, wsi takich bowiem jest tu zaledwie kilka. Lecz zarówno ta unikalność kształtu osiedla, nie tylko dla Lubelszczyzny ale dla znacznej części Polski, jak szczególnie układ kompozycyjny i walory estetyczne (widokowe) zespołu w pełni uzasadniają konieczność uznania go za zabytek rurestyczny, pierwszy tego rodzaju w rejestrze zabytków województwa lubelskiego. Układ ten zresztą, jak to już wyżej powiedziano, w pełni odpowiada nowym wymogom planistycznym wsi i jako taki pozostawiony został w pierwotnej formie jeszcze przed uznaniem go za zabytkowy i przed wpisaniem do rejestru zabytków.

Badania nad historią osadnictwa w województwie lubelskim, w tym więc również nad topografią wsi, zostały zaledwie rozpoczęte. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na pewne zależności występowania zgrupowań określonych kształtów wsi od dawnych, przedrozbiorowych podziałów administracyjnych (il. 3). Upraszczając mapę E. Duszyńskiej do sześciu tylko podstawowych i występujących w większych skupiskach kształtów osiedli wiejskich łatwo zauważyć, że poszczególne ich typy dominują na terenach wchodzących niegdyś w skład odrębnych jednostek administracyjnych. W dawnym województwie lubelskim przeważa łańcuchówka, występująca obok ulicówki i rzędówki. Na północnym wschodzie, a więc na terenach wchodzących dawniej w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, dominuje szeregówka. Była Ziemię Chełmską po-

3. Typowe układy zabudowy wsi w woj. lubelskim na tle dawnych podziałów administracyjnych

3. Typical building patterns of villages in Lublin Voivodship compared with their former administrative divisions

krywiają przeważnie rzędówki. W dawnym województwie bielskim przeważają widlice i wielodrożnice.

Wydaje się, iż już te proste zależności są dostateczną podstawą zachowania w danych regionach choćby po jednej typowej dla nich wsi, związanej z dawnym środowiskiem, świadczącej o współzależności przyrody z cywilizacją tworzoną przez człowieka i o jego działalności w określonych warunkach gospodarczo-społecznych.

dr Jan Górak
Muzeum Wsi Lubelskiej
Lublin

PROBLEMS OF PROTECTION OF HISTORICAL MONUMENTS IN RURAL DISTRICTS ON EXAMPLE OF PAŃKÓW A VILLAGE IN LUBLIN VOIVODSHIP

The advancing urbanization of villages is bringing with it the threat to abolish the village settling patterns that have come to existence in varying geographical and economic conditions. Thus the suggestions are put forward by the author that in separate regions of this country a number of selected villages should be subjected to conservator's protection with the aim

in view to preserve their historic plans as documents of times that have passed. As an example the village Pańków in Tomaszów district is presented having an oval outlay which is rarely to be found on that area and its picturesque appearance represents an additional reason in favour of preservation of its special outlay.